

Häggådalens textilindustriella kulturarv

Ett historiskt och antikvariskt kunskapsunderlag

Denna rapport har tagits fram av arbetsgruppen Häggådalens textilindustriella kulturarv (HIKA). Projektägare för HIKA är Föreningen förläggargårdar i Sjuhärad.

Rapportens formgivning och tryckning har finansierats med bidrag från Sparbanksstiftelsen Sjuhärad.

Redaktörer och huvudförfattare:

Johannes Daun (Textilmuseet) & Christer Ahlberger (Göteborgs universitet).

Form och grafiskt innehåll: Samuel Staffansson

Tryck: Markbladet Digitaltryck, 2026, Skene

Omslagsbild: Förläggargården Källäng med omgivningar.

Utgivare: Föreningen Förläggargårdar i Sjuhärad

ISBN: 978-91-531-8039-5

Innehållsförteckning

Förord	5
Del I. Häggådalens – en långlivad textilbygd med levande kulturarv	7
Tre kulturmiljöer	8
UNESCO:s kriterier för världsarvsstatus	10
Exceptionella och universella värden	11
Integritet	12
Autenticitet	13
Skydd och planering	14
Internationella jämförelser	15
Del II. Berättelsen om Häggådalens – ett kulturhistoriskt ramverk	17
Ett kärnområde i Sjuhäradsbygden och Västsverige	17
En kontinuerlig industriell innovationskultur under fem sekler	17
Väverskan: hantverkare, entreprenör och mönsterskapare	20
Att se möjligheter och överleva kriser	22
Tillkomsten av bomullens väg	22
1860-talets ”bomullshunger” – förlagsindustrins sammanbrott	24
1930-talets depression	26
1970-talets tekokris	26
Del III. Byggnader och miljöer i Häggådalens: urval och motivering	29
Ett textilt kulturlandskap	29
A. Förläggarepoken, tiden före ca 1870	29
Förläggargården – Bondeentreprenörens bostad	29
Vävarfamiljens bostäder	30
Förläggarepokens fabriker	32
B. Det industriella genombrottet: tiden ca 1870–1920	33
Fabriksbyggnader	33
Arbetsbostäder och gemensamma inrättningar	38
C. 1900-talets högindustriella epok: ca 1930–1970-talet	40
D. Tekokris och anpassning: spåren efter de senaste 50 årens textilindustri	44
Bostäder och lokalsamhälle	46
Nya funktioner och ett levande kulturarv	48
Del IV. Referenser	50

Flygfoto över AB Ludvig Svensson i Kinna. Jämför plan på sid. 41.

Förord

I början av 2020-talet initierades idén om att lansera Häggådalens textilindustriella kulturarv som en kandidat för UNESCO:s världsarvslista. Drivande kraft bakom initiativet var Föreningen förläggargårdar i Sjuhärad. Efter en tid av möten och planering konstituerades i januari 2024 projektet "Häggådalens textilindustriella kulturarv" (HIKA) och en arbetsgrupp inrättades.

Arbetsgruppen har bl.a. organiserat informationsträffar och workshops, planerat programverksamhet och antikvariskt arbete, anordnat möten med personer som varit delaktiga i andra världsarvsprojekt, deltagit i seminarier, med mera. Gruppen har också synliggjort projektet genom att skapa en hemsida och broschyrmaterial.

Arbetsgruppen består av representanter från Förläggargårdsföreningen, Marks kommun, Göteborgs universitet, Västra Götalandsregionen, Boråsregionens kommunalförbund, Textilmuseet, De sju häradernas kulturhistoriska förening, Kinna hembygdsförening, AB Ludvig Svensson samt fristående historiker och förläggargårdsägare.

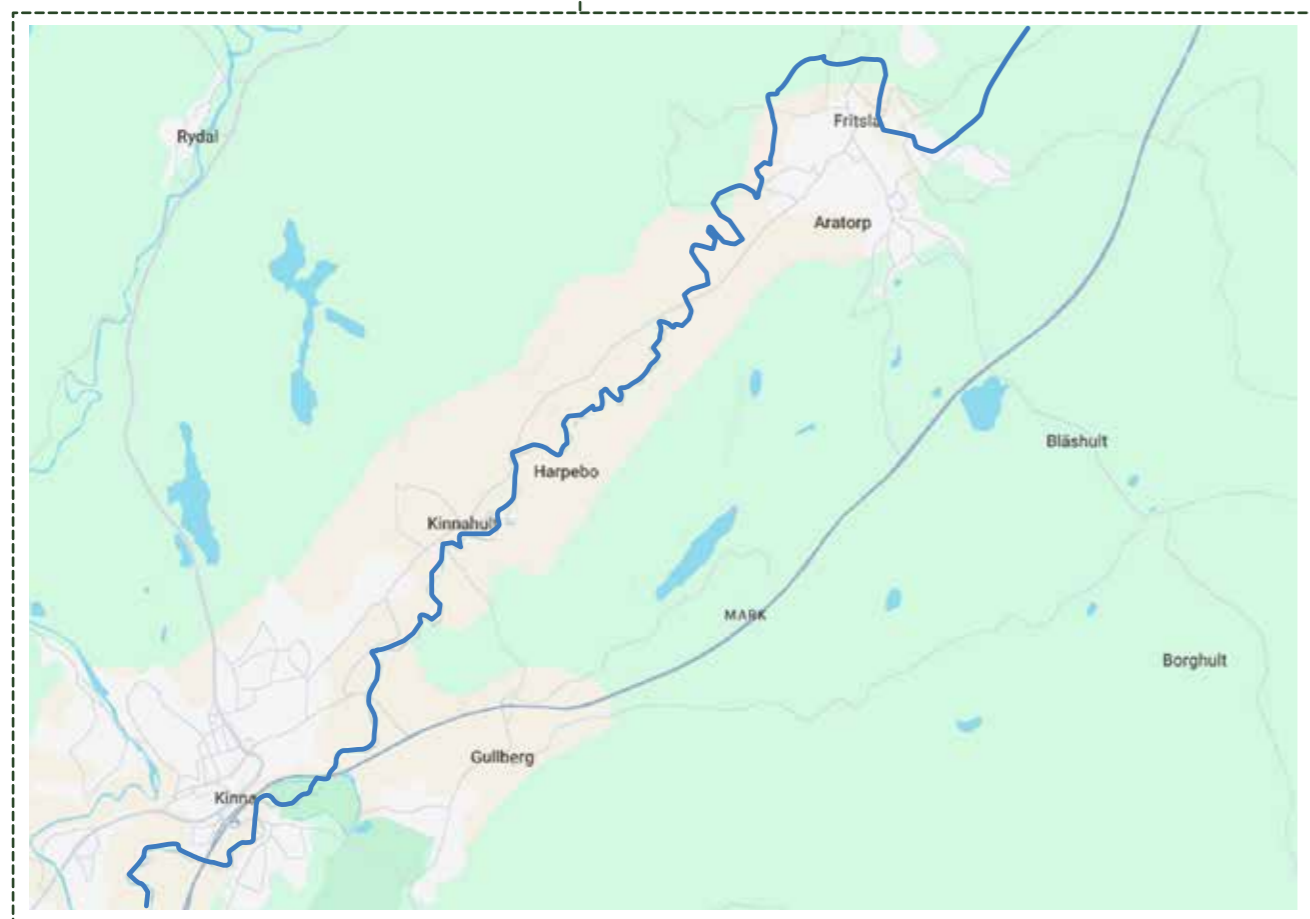
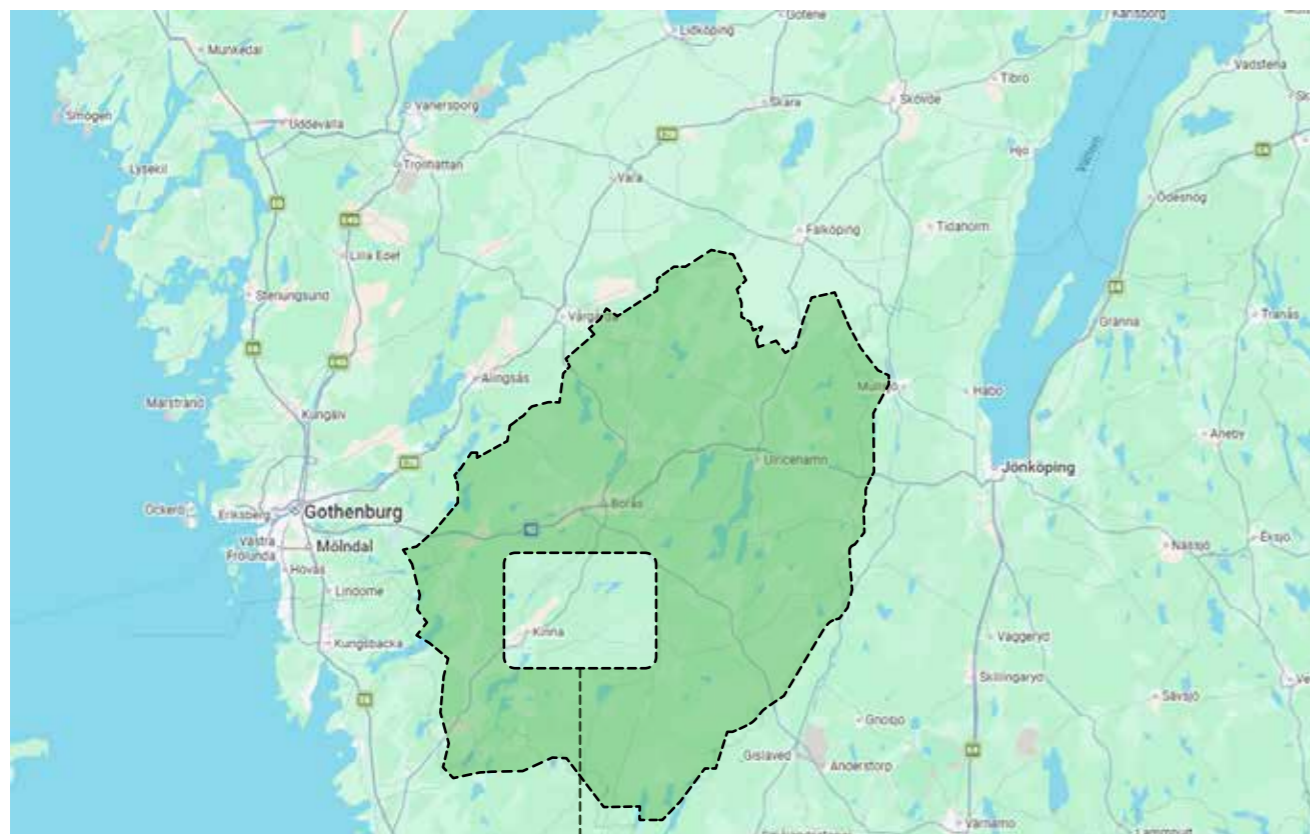
I föreliggande rapport presenteras en övergripande historisk bakgrund och ett antikvariskt urval, som vi menar utgör kärnan i Häggådalens textilindustriella kulturarv. Rapporten är ingen slutgiltig beskrivning utan snarare en genomgång av arbetsgruppens argument för att Häggådalens kulturarv uppvisar universella och exceptionella värden.

Arbetet hade inte varit möjligt utan välvillig sponsorhjälp, såväl ekonomisk som på annat sätt. Sponsorer är Sparbanken Sjuhärad, Boråsregionens kommunalförbund, Tore G. Wärenstams stiftelse, Marks kommun och ITCM med Sparbanken som huvudsponsor. Värdefullt stöd har också erhållits från det lokala näringslivet, det lokala föreningslivet och civilsamhället.

Vi tackar hjärtligt alla som stöttat vårt arbete och alla deltagare i projektgruppen utan vars insatser detta inte varit möjligt.

Kinna 2026-02-14

För Föreningen förläggargårdar i Sjuhärad
Leif-Åke Åkesson och Bengt-Göran Johansson

Karta 1. Häggådalens läge (nedan) i Sjuhäradsbygden i Västergötland (ovan).

Del I. Häggådalen – en långlivad textilbygd med levande kulturarv

Textilsveriges hjärta ligger i Sjuhäradsbygden i Västergötland. Textilindustrin här utgör en oumbärlig del av det svenska industrisamhällets framväxt och utveckling. De spår som finns kvar – det textila kulturarvet – berättar en mångfacetterad historia som sträcker sig över fem sekel och rymmer flera olika utvecklingsfaser. Sjuhäradsbygden är dessutom ett vidsträckt område som på många sätt har formats av de textila näringarna. Genom att rikta blicken mot Häggådalen ringar vi in ett område där man på ett enastående sätt kan följa denna långa och obrutna textilhistoriska utveckling i koncentrerad form.

Häggådalen är ett tydligt exempel på ett område med mycket lång kontinuitet inom textil- och industrihistoria. Här finns de äldsta spåren av den protoindustriella vävningen, synliggjorda i vävtorpen och de unika förläggargårdarna, likaså de många textilindustrier som växte fram under 1800- och 1900-talen – sida vid sida med de fabriker som fortfarande är i drift idag.

Det textilindustriella arvet i Häggådalen består därför inte av en enskild byggnad, utan bör förstås som ett helt system av spår, efter både framgångar och kriser, som tillsammans har burit de textila näringarna genom historien. Som ett Sjuhärad i miniatyr representerar Häggådalen ett textilt arv som präglar och angår hela regionen. Sammantaget uppvisar Häggådalen kulturhistoriska värden som är såväl exceptionella som universella – något vi belyser i följande sammanställning.

Med Häggådalen som utgångspunkt kan sedan länkar dras till övriga delar av det regionala textilhistoriska arv som Sjuhäradsbygden härbärgerar, exempelvis:

- förläggarnas tusentals väverskor och garnhämtare som verkade runt om i grannsocknarna,
- textiliernas koppling till gårdfarihandeln, färgerierna i Borås och till andra industriella näringar,
- industriernas grund för järnvägsetablering och kraftverksbyggen på 1800- och 1900-talen,
- textilfabrikernas roll som leverantör till konfektionsfabriker, lönsömnadsfirmor och postorder,
- textilindustrins roll som motor för arbetskraftsinvandring genom tiderna.

Häggådalens textila kulturarv bildar således kärnan och det lysande exemplet i en berättelse som har bäring för hela Sjuhäradsbygdens regionala arv. Detta arv utgör i sin tur en betydelsefull del av det svenska industrisamhällets historia.

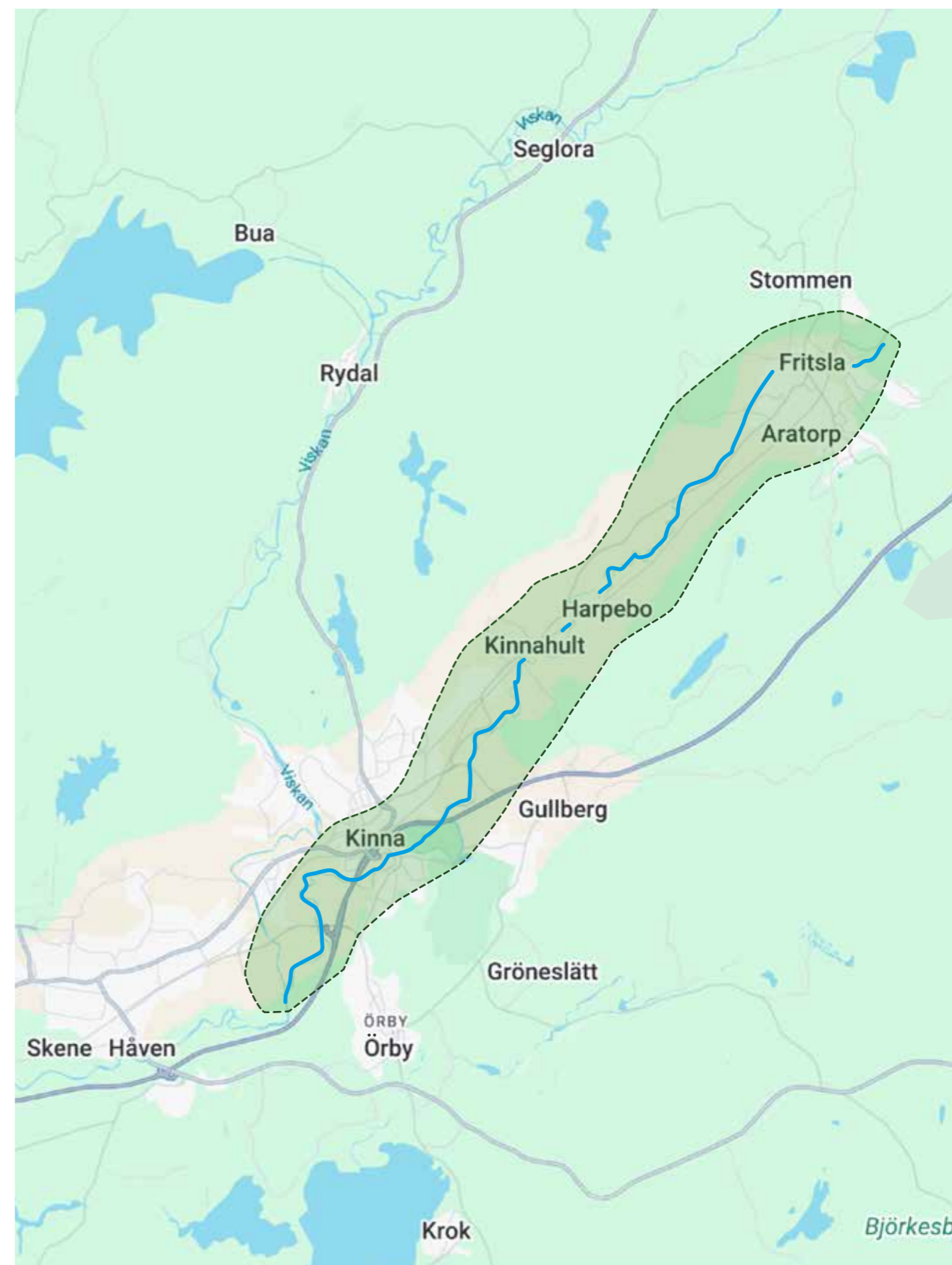
Tre kulturmiljöer

Häggådalens textilindustriella kulturarv kan geografiskt sammanfattas genom tre kulturmiljöer, som uppvisar områdets utmärkande egenskaper:

Kinna, fabrikstätorten. Det gamla sockencentrumet Kinna är den del av Häggådalens vars industriarv uppvisar de mest urbana och storskaliga dragen. Här finns spåren efter en industriell tätortsstruktur med fabriker, arbetarbostäder och egnahem jämte direktörs- och tjänstemannabostäder. Längs Häggån ligger det som i över hundra år varit några av Kinnas största textilfabriker: Ludvig Svensson, Almedahls (grundat som Häggådalens Mekaniska Linneväveri) samt Kinnasands Mekaniska Väveri. De tre fabriker har gemensamt att de växte fram ur äldre förläggarrörelser. I dessa delar av fabrikstätorten Kinna finns drygt 20 bevarade textilfabriksbyggnader.

Den agrarindustriella dalen. Med start i Kinnahult, i Kinnas ytterområde, och ca 2 km mot nordost ligger fabriksanläggningar längs Häggåns dalgång och järnvägen. Här i dalen, vid kanten av det agrara odlingslandskapet, ligger förläggargårdar sida vid sida med fabriksanläggningar, vilket bildar ett säreget kulturlandskap. I Kinnahult finns några av de främsta exemplen på förläggargårdarnas herrgårdslänkande arkitektur. Här samsas också småskaliga fabriker av gårdshuskaraktär med de mer storskaliga industrierna. Bland ännu aktiva textilindustrier finns bl.a. mattfabriken Kasthall. I den agrarindustriella dalen med Kinnahult som centrum, finns idag omkring 15 bevarade textilfabriksbyggnader.

Fritsla, den textila bruksorten. Fritsla, i Häggådalens norra del, växte fram som tätort i slutet av 1800-talet och tillhörde de mest utpräglade textila bruksorterna i Sjuhäradsbygden. Även i Fritsla finns flera förläggargårdar. Orten dominerades länge av den tongivande textilfabriken Fritsla Mekaniska Väveri, L.J. Winqvist. Winqvists verksamhet började som förläggarrörelse 1860 och fabriken startades 1874. Fabriken hade vid förra sekelskiftet närmare tusen anställda. De kvarvarande fabrikslokalerna efter Winqvists, liksom arbetarbostäder och annan bebyggelse, utgör idag spår efter den gamla bruksortskulturen. Andra viktiga Fritsla-industrier var Haldens Färgeri och Fritsla Yllefabrik. Under mitten av 1900-talet grundades här även flera mindre företag inom väveri, trikå och konfektion. Det finns cirka 20 bevarade textilfabriksbyggnader i bruksorten Fritsla.

Karta 2. Området längs Häggåns dalgång som berörs i denna rapport (ungefärliga gränser).

UNESCO:s kriterier för världsarvsstatus

Med utgångspunkt från de kriterier som formulerats av UNESCO:s världsarvskonvention fyller Häggådalen kraven för att föras upp på världsarvslistan genom kriterium II och IV. Enligt kriterium II skall kulturarvet uppvisa: ”ett viktigt utbyte av mänskliga värden, över en tidsperiod eller inom ett kulturområde i världen, om utvecklingen inom arkitektur eller teknik, monumentalkonst, stadsplanering eller landskapsplanering.” Häggådalen uppfyller detta kriterium genom att:

Dalen utgör ett unikt exempel på hur ett ruralt industriellt landskap utvecklats i samklang med nya tekniker och produktionssystem såväl som en innovativ anpassning till förändringar i världsekonomin, från den förindustriella eran till nutid.

Kriterium IV formuleras på följande sätt: ”Det skall vara ett enastående exempel på en typ av byggnad, arkitektonisk eller teknisk helhet, eller landskap som illustrerar betydande skeden i mänsklighetens historia.” Även här fyller Häggådalen UNESCO:s krav genom att:

Dalen uppvisar en lång och obruten textilindustriell kontinuitet och utgör därtill ett koncentrat av en hel region med textilindustriellt arv. Produktionen har präglats av småskalighet och decentralisering vilket gett ett industrilandskap där många små delar tillsammans väger tyngre än det enskilda monumentet.

Häggådalen är därmed ett unikt exempel på hur ett område utvecklat sinnrika anpassningar till återkommande kriser, från feodala restriktioner till dagens konjunkturkriser, vilket kan avläsas i de bevarade bebyggelsemiljöerna och i det ännu levande textila näringslivet.

Förläggargården Risäng, uppförd ca 1850. Byggnadsminne.

Exceptionella och universella värden

Enligt UNESCO:s världsarvsdefinition ska kulturarvet i fråga besitta värden som är särskilt utmärkande (exceptionella värden) samt vara sådana som angår alla (universella värden). Vi menar att Häggådalen besitter exceptionella och universella värden genom att:

- Häggådalen uppvisar ett särpräglat rural-industriellt landskap med en femhundraårig, obruten kontinuitet av textil handel och produktion. Det återspeglas såväl i en rumslig som historisk närvaro av bebyggelsemiljöer och kulturlandskap.
- Bebyggelsen uppvisar en unik, organisk blandning av förläggargårdar, återanvända fabriksbyggnader och aktiva industrianläggningar, som tillsammans med vävstugor, arbetarbostäder, småindustrier och kraftverk förmedlar en förståelse för detta kraftfulla industriella kulturarv, präglad av en brokig småskalighet.
- Dalen har en unik position i historien genom att det industriella genombrottet, till skillnad från många andra områden, drevs av entreprenörer från bondeklassen, bondekapitalister. Det skapade en hybridkultur, en blandning av traditionell bonde- och borgarkultur. Denna kultur manifesteras i de lokala förläggargårdarna, vilka ligger som ett pärlband längs dalgången.
- Under den protoindustriella fasen var produktionen decentraliserad och vävningen skedde i hemmen; teknik och mönsterutveckling kontrollerades av de tusentals väverskorna. Väverskornas skicklighet och förmåga att skapa attraktiva mönster var avgörande för vävnadernas popularitet, och bildar en viktig länk mellan allmogemönster och modern industridesign.
- Dalen har fungerat som ett nav för tillväxt och entreprenörskap genom en unik förmåga att överleva kriser under hundratals år. Det kanske tydligaste exemplet på den unika industriella kraften är att det i Häggådalen och omkringliggande områden fortfarande finns en levande textilindustri efter tekokrisen på 1970- och 1980-talen. Häggådalen kan ses som textilindustrins vagga, men också som dess framtid.

Integritet (Integrity)

Kunskapen om det textila kulturarv som Häggådalen representerar vårdas och utvecklas genom flera oberoende institutioner och föreningar. Rydals museum i Marks kommun och Textilmuseet i Borås kommun bedriver sedan 40–50 år tillbaka ett aktivt arbete för att förvalta kunskapen om hela Sjuhäradsbygdens textila arv. Båda museerna drivs med offentliga medel och enligt principen om armlängds avstånd i relation till politiska beslutsfattare.

I området finns ett rikt föreningsliv som värnar om kulturarvet. Förutom lokala hembygdsföreningar, är viktiga aktörer: Föreningen Förläggargårdar i Sjuhärad, De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening, Internationellt Vävcenter och Textilhistoriska Sällskapet. I Förläggargårdsföreningens ändamålsparagraf fastslås bl.a. man ska inhämta och dokumentera kunskap om förläggargårdarna, att sprida denna kunskap och att verka för att gårdarna bevaras för framtiden.

Textil forskning och utbildning bedrivs vid Textilhögskolan i Borås. Det har också under lång tid bedrivits akademisk forskning och högre utbildning via Göteborgs universitet, fr.a. Institutionen för Historiska studier, som bidrar till att öka den oberoende och professionella akademiska kunskapen om det lokala textila kulturarvet i Sjuhäradsbygden, inklusive i Häggådalen.

Detta ger Häggådalens textila kulturarv, såväl som Sjuhäradsbygdens som helhet, mycket goda förutsättningar att bevaras, vårdas och utvecklas på ett sätt som är oberoende, demokratiskt, förankrat i lokalsamhället och långsiktigt hållbart.

F.d. arbetarbostäder vid L.J. Wingqvist i Fritsla.

Autenticitet (Authenticity)

De utvalda industrihistoriska miljöerna utgör sammantaget ett mångfacetterat kulturarv med flera tidslager och representation av aktivitet från olika samhällsskikt: bönder, fabrikörer och handelsmän, arbetare och tjänstemän.

Hela nuvarande Marks kommuns bestånd av textilindustrifastigheter är inventerat och publicerat, vilket utgör en betydelsefull grund för att kunna bevaka och påverka utvecklingen för denna kulturmiljö. Sammantaget rör det sig om ett 60-tal bevarade fabriksbyggnader bara i det område vi här definierar som Häggådalen. I övriga Marks kommun finns ytterligare minst lika många anläggningar bevarade, och i Sjuhäradsbygden som helhet rör det sig således om flera hundra.

Förläggargårdarna är i de flesta fall mycket välbevarade och ger en bild av det historiska sammanhang de uppförts och använts under. Gårdarna är inventerade och väldokumenterade och några utgör dessutom byggnadsminnen.

En stor del av bebyggelsen visar spår av den industriella kontinuitet som präglar området, vilket innebär att byggnader nyttjats och anpassats efter vad samtiden krävt. De större industrifastigheterna utgör således komplexa enheter där årtal av till- och ombyggnader satt sin prägel. Fabrikerna är i hög grad autentiska både som historiska industrimiljöer och som representanter för nutida textilproduktion.

Många f.d. textilfabriker av mindre skala har bevarats som byggnader genom att nya verksamheter, även bostäder, etablerats i dem. Arbetar- och tjänstemannabostäder

Fabrik uppförd för Kinnahults väveri 1946–1947. Byggnaden har ett utmärkande läge mitt i det riksintresse för kulturmiljövården som Häggåns dalgång utgör.

har i relativt hög grad kunnat bevaras och fortsätta fungera för bostadsändamål. Genom kulturhistoriska inventeringar har flera sådana byggnaders historia identifierats och dokumenterats.

Skydd och planering (Protection and management requirements)

Delar av det aktuella området utgörs av ett utpekat riksintresse för kulturmiljövården "Häggåns dalgång". Riksintresset motiveras som: *Odlingslandskap med en koncentration av s.k. förläggargårdar som avspeglar den protoindustriella textilproduktionens organisation*. Till denna kulturmiljö adderar vi även i norr tätorten Fritsla med omnejd, samt i söder tätorten Kinnas fabriksbebyggelse längs Häggån, vilket ger ett sammanhängande område som även innefattar bebyggelse med tätortskaraktär.

I området är sju förläggargårdar förklarade som byggnadsminnen: Kinna Sanden, Risäng, Haga gård, Källäng, Salgutsered, Kronogärde i Fritsla samt Assberg Olsagården.

I det 1991 antagna kulturmiljöprogrammet för Marks kommun pekas både Fritsla och Häggådalen ut som kulturmiljöer med höga kulturhistoriska värden. Ett uppdaterat kulturmiljöunderlag har tagits fram av antikvarier från Kulturförvaltningen i Västra Götalandsregionen, men har 2026 ännu inte antagits politiskt. För hela Marks kommun, inklusive Häggådalen, föreligger en noggrann kulturhistorisk inventering av textilindustrins bebyggelse, publicerad 1988. Detta underlag är än idag ett betydelsefullt verktyg i förvaltandet av kulturarvet.

Förläggargården Assberg Olsagården. Klassad som byggnadsminne, liksom sex andra förläggargårdar i området.

Kulturarv i form av artefakter från Häggådalens textilindustrier, arkivalier och immateriellt arv bevaras i samlingar på fr.a. Textilmuseet och Kommunarkivet i Mark, men även i privata samlingar såsom den skiss- och provsamling som väveriet Kasthall byggt upp, samt i samlingar hos ideella föreningar.

I Häggådalens kringområde finns ytterligare textilhistoriska kulturmiljöer med formella skydd. Några kilometer österut, vid ån Viskan, ligger textilfabriken och bruksorten Rydal som är byggnadsminne och riksintresse för kulturmiljövården. Ytterligare ett textilindustriellt riksintresse för kulturmiljövården återfinns en bit norrut, vid textilfabriken i Rydboholm, detta fabriksområde är även utpekat i Borås Stads bevarandeprogram.

Häggådalen ingår också i ett stort kulturarvsområde – Sjuhäradsbygdens textilindustri – som pekades ut som ett av tolv projekt i Sverige i Riksantikvarieämbetets statliga utredning om industrisamhällets kulturarv, publicerad 2001.

Internationella jämförelser – Häggådalen som unikt textilindustriellt kulturarv

De vedertagna kriterierna för att kunna bli ett textilindustriellt världsarv har formulerats av den internationella kommittén för bevarande av det industriella kulturarvet (The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage, TIC-CIH) och har fastställts som:

en plats som är eller har varit oupplösligt förknippad med tillverkning av eller handel med textilier och där den kulturella prägeln av denna verksamhet är fysiskt synlig. Den kan ha ett enastående universellt värde ur historisk eller teknisk synvinkel, antingen i sig själv eller som ett exceptionellt exempel som är representativt för denna kategori av kulturarv. Det kan vara ett enskilt monument eller en integrerad del av ett sammansatt kulturlandskap.

Av befintliga textila världsarv finns tre kategorier: 1. Enskilda betydande fabriker, 2. Stora textilkomplex och angränsande arbetarbostäder och anläggningar, och 3. Integrerade textillandskap som omfattar mer än ett företag, vissa med tillhörande bearbetningsverksamhet, transport- och energiinfrastruktur, bostäder och institutioner för arbetarbostäder. För att beskriva industriminnena används också termerna *pioneer, flagship, giant, international interchange, time capsule, urbanism* och *textile landscape*.

Häggådalens industriella kulturarv kan hänföras till kategori 3 ovan, och med termerna *pioneer*, *flagship* och *textile landscape*. Idag finns två textilindustriella världsarv som hör till kategori 3: Derwent Valley i Storbritannien och Shirakawa-go/Gokayama i Japan. Det finns dock tydliga skillnader mellan dessa båda områden och Häggådalen. Derwent Valley representerar en avgränsad och intensiv utvecklingsperiod under den klassiska industriella epoken, medan Häggådalen kännetecknas av en långvarig kontinuitet, där textilproduktion och handel än idag är en livskraftig näring. I Derwent Valley är textilindustrin utdöd sedan länge. Japanska Shirakawa-go och Gokayama är två byar med byggnader för uppfödning av silkeskokonger – platsen står således tematiskt långt ifrån både Häggådalen och Derwent Valley.

På den tentativa listan över kandidater för världsarv, som förs av respektive land, återfinns ytterligare ett antal platser som kan beskrivas som integrerade textillandskap, kanske främst ett kluster av orter i Indien som är specialiserade på sari-vävning samt ett område med textilindustriell bebyggelse på centralplatån i Iran.

Den samlade bedömningen ger vid handen att Häggådalens textilindustriella kulturarv representerar unika kvaliteter som inte står i direkt konkurrens med något av de befintliga världsarven.

Bok med textilprover från förläggaren Sven Andersson på Kinna Sanden.

Del II. Berättelsen om Häggådalen – ett kulturhistoriskt ramverk

Ett kärnområde i Sjuhäradsbygden och Västsverige

Textilindustrin i Sjuhäradsbygden har i många sammanhang lyfts fram som ett värdefullt kulturarv för att förstå det svenska industrisamhällets bakgrund och utveckling. Textilindustrins och protoindustrins historia är emellertid lång och komplex, med flera olika faser som tillsammans sträcker sig över fem århundraden. Genom att fokusera på Häggådalen ringar vi in en begränsad del av det större Sjuhäradsbygden, som i koncentrerad form får illustrera den textilindustriella historien.

Förutom att vara ett sammanhållet geografiskt område, är Häggådalen också ett exempel på ett område med lång och obruten kontinuitet av textilproduktion. Här finns de äldsta spåren av den protoindustriella vävningen, såväl som 1800- och 1900-talens industrier, tillsammans med ännu verksamma textilföretag. Det är här inte heller bara en fråga om ett särskilt byggnadsverk utan spåren efter en lång serie av utveckling, framgångar och motgångar, som vardera pekar på en egen årsring i denna utveckling.

En kontinuerlig industriell innovationskultur under fem sekler

Häggåns dalgång i Mark slingrar sig fram från Frisjön sydost om Borås ned till tätorterna Kinna–Skene där den förenar sig med Viskan i det fortsatta flödet mot Västerhavet. I denna kuperade, drygt 20 km långa dal uppstod redan under 1500- och 1600-talen en säregen kultur som i sin tur kan härledas ur att befolkningen ständigt var tvungen att anpassa sig till snabbt uppkomna kriser med hårda livsvillkor, ofruktbara jordar och ständigt återkommande krig.

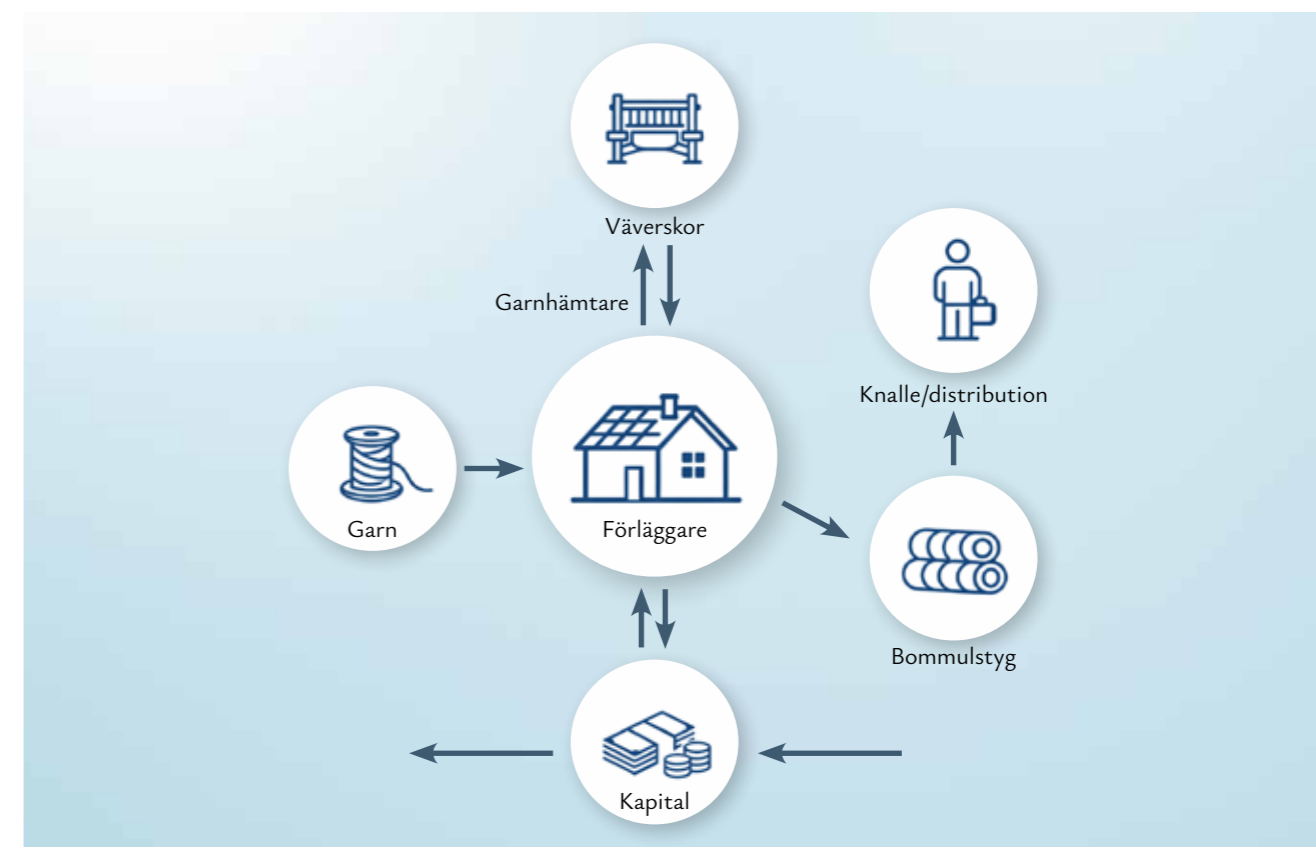
I dalens södra del, nära Kinna tätort, ligger ruinen Kinnaborg som kan liknas vid ett lås – en port – mot norr. Borgen ligger vid en meander som omgärdar platsen och därmed bildar en naturlig vallgrav. Under de oändliga striderna, från medeltid till Karl X Gustavs äventyr vid Stora Bält, fungerade borgen som en viktig militär stöddepunkt.

Med freden vid Roskilde, 1658, då Halland hamnade under den svenska kronan, ebade krigshändelserna ut och en relativt fredlig epok startade i dalen. Istället intensifierades produktionen av slöjdalster och textilier samtidigt som knallehandeln, det urgamla distributionssystemet, förfinades och mognade. Detta handelssystem var klart överlägset andra distributionsformer som t.ex. städernas handel. Knallehandeln som koncentrerades till Toarp och Kinnarumma, beläget vid Frisjön i Häggådalens upprinning, vävdes också på ett sinnrikt sätt samman med dalens södra delar där produktionen av vävnader skedde. Symbiosen mellan Häggådalens södra och norra delar, mellan distribution och produktion, var av avgörande betydelse för utvecklingen.

När kriget ebbar ut under 1700-talet ser vi hur det börjar växa fram ett nydanande system av tillverkning och försäljning av förstklassiga bomullstyger. Skaparna av denna kedja utgörs av en grupp entreprenörer ur bondeklassen som verkade under hårt motstånd från både prästerskap och städernas borgare. Dessutom var det enligt lagstiftningen och ståndsideologin förbjudet för bönder att syssla med handel och industriproduktion. Böndernas privilegium enligt denna doktrin var rätten att betala skatt och föda de övre stånden. De driftiga bonde-entreprenörerna lyckades bryta motståndet och blev på kort tid mycket framgångsrika.

Genom den traderade innovationskraften hos dessa bonde-entreprenörer länkades för första gången i svensk historia en inhemsk tillverkning av textilier till världsmarknaden, där den ena noden utgjordes av bomullsplantagen och slavarna som plockade råbomullen i de amerikanska sydstaterna, och den andra av Häggådalens och knallarna i Toarp. I detta avancerade nätverk – bomullens väg – var även industriarbetare, sjömän, hamnarbetare och skjutsbönder i exempelvis England och Göteborg inbegripna. Produktiviteten sköt i höjden, Häggådalens förläggare och väverskor kunde förse Sveriges befolkning med 70–80 procent av de köpetyger som såldes vid 1800-talets mitt. I Dalen kan vi alltså före fabrikernas tillkomst se grunden läggas till såväl den industriella omdaning som konsumtionsrevolutionen.

I själva verket skapade dessa innovativa former av entreprenörskap något helt nytt i svensk historia, som på sikt gav Sverige en framskjuten position även inom andra industrinäringar. Exempel på det är, förutom omfattande fabriksetableringar inom textil tillverkning, att bondeentreprenörer från Häggådalens var med och lade grunden till internationella storföretag som SKF och Volvo. Båda dessa företag skapades av förläggarkapital och know-how med ursprung i Häggådalens.

Figur 1. Förläggargården som textilt produktionscenter.

Den historiska innovationskraft som präglar i Häggådalens industriella kulturarv blir tydlig genom att området lade grunden för Sveriges starka tekoindustri och därigenom skapade en påtaglig motståndskraft mot ständigt återkommande kriser. Till skillnad från många andra industriella regioner – som drabbades hårt av exempelvis bomullshungern på 1860-talet, 1930-talets depression eller tekokrisen under 1970-talet – har befolkningen i Häggådalens gång på gång lyckats finna nya vägar framåt. Inte bara har man överlevt utan ofta också stärkts av dem. Häggådalens textilindustriella kultur är därför högst levande och fungerar idag som en framträdande nod för en begynnande återindustrialisering av svensk textilproduktion.

Vari ligger hemligheten bakom Häggådalens framgångsrika industriella entreprenörskultur? I grunden rör det sig om tre hybridfenomenen: bonde-entreprenörer, tekniskt drivna och skickliga väverskor samt ett avancerat distributionsnät av gård-farihandlare – s.k. knallar – som resulterar i en form av företagande som har en närmast organisk struktur. Det är en företagsam mentalitet, som opportunistiskt anpassar sig och tar vara på möjligheter när de öppnar sig, men som också kan rida ut stormar när marknaden sviker och produktionen hotas.

Väverskan: hantverkare, entreprenör och mönsterskapare

Väverskorna var en blandad grupp som förenades av en sin skicklighet i yrket. Eftersom förläggarna var angelägna om vävnader av hög kvalitet var väverskornas yrkesskicklighet avgörande. Social bakgrund spelade ingen större roll – såväl rika bönder som fattiga backstugusittare kunde arbeta som väverskor, vilket kunde jämna ut det annars stela klassamhället. Majoriteten av väverskorna var torpare eller bönder, eftersom de hade råd och plats för en eller flera vävstolar. Men det fanns också kvinnor som var rena lönearbetare, s.k. fjärdepartsväverskor. De fick behålla en fjärdedel av förtjänsten, medan resten gick till bonden eller torparen de bodde hos. Ett intressant faktum är att väverskorna ofta tog betalt för sitt arbete i garn istället för pengar. Garnet vävde de sedan och sålde vidare till knallarna eller bytte till sig mot andra varor. Många väverskor kunde därför själva dra nytta av det mervärde deras arbete skapade; de blev på ett sätt sin egen förläggare.

De få mönsterprover och s.k. marbolärfter som finns bevarade är i sig en värdefull kulturhistorisk manifestation av de miljontals arbetstimmar som hemväverskor i Sjuhäradsbygden lade ner under förläggarepoken, men pekar också på deras yrkesskicklighet. Deras arbete med att skapa attraktiva och efterfrågade varor var en viktig faktor bakom Dalens framgångar och i förlängningen viktig för det vi brukar beskriva som konsumtionsrevolutionen. På det sättet förenades tre avgörande färdigheter hos väverskan: hantverkaren, entreprenören och mönsterskaparen.

Marknadens krav på kvalitetsvaror ställde höga förväntningar på väverskornas hantverksskicklighet. Till skillnad från dagens digitaliserade vävteknik löste väverskorna själva avancerade matematiska trådberäkningar av hur olika mönster skulle skapas. De kunskaper som förmedlades mellan generationer av väverskor i Dalen är alltså en viktig del av vår kulturhistoria och i förlängningen det *immateriella* kulturarvet. De mönster och tyger som väverskorna producerade för den nationella marknaden utgör i sin tur kvarlevor av ett betydelsefullt *materiellt* kulturarv, även om våra bevarade kunskaper om dessa mönster idag är begränsade.

Debet Britta Larsdotter Affensredjan Ericst

1852		1852		
Julii 6	Trandpart	21/2	25	25
07	Recessmät	20/2	9	26
08	ditto	18/2	3	21
09	ditto	11/2	5	21
10	ditto	17/2	16	3
11	ditto	18	5	26
12	ditto	15/2	6	24
13	ditto	17	9	26
14	ditto	2	9	20
15	ditto	1	30	23
16	ditto	2	32	
17	ditto	15	8	
18	ditto	1	39	
		<hr/>		
		21/2		24

1852
 10 79 4 45
 9 80 5 40
 8 70 5
 11 72 5 36
 10 79 5 36
 18 145 9 3
 20 146 10 28
 17 72 4 24
 19 160 10
 17 144 9

Förläggarens räkenskaper över hemvävningen – s.k. vävböcker – ger en detaljerad bild av väverskornas arbete. Här tygprov vävt av Britta Larsdotter för förläggaren på Kronäng.

Fabriken som idag heter Almedahls grundades som Häggådalens mekaniska linneväveri, och är direkt sprungen ur en förläggarrörelse.

Att se möjligheter och överleva kriser

Häggådalens industriella kulturarv utgör en unik organism, där bygden inte kan separeras från invånarnas mentalitet och kunnande, vare sig de är vävare, entreprenörer eller distributörer. Kulturarvet är således både immateriellt och materiellt, där viktiga beståndsdelar är vävning, förläggargårdar, fabriksbyggnader och berättelser, som i sin tur utgör en betydelsefull del av det svenska industrisamhällets historia.

En nyckel till att förstå Häggådalens oavbrutna industriella textila kulturarv är kopplad till förmågan att anpassa sig och se möjligheter när arbetslöshet och fattigdom står för dörren. Den nedanstående skissen visar hur befolkningen i Häggådalen klarat kriserna i samband med brytpunkterna i industrialismens historia, ja ibland har man även gått stärkt ur kriserna.

Eftersom Häggådalen överbryggat och överlevt de stora strukturkriserna i den textila historien kan området ses som ett borrprov med lager av bebyggelse, artefakter, minnen och andra spår, som representerar varje fas i vår gemensamma industrihistoria. I huvudsak handlar det om det fyra övergripande historiska kriser:

1. Den samhällskris som uppstod i samband med Napoleonkriget och tillkomsten av "Bomullens väg".
2. Bomullshungern och förlagsindustrins kollaps i slutet av 1800-talet.
3. 1930-talets depression.
4. Tekokrisen och den allmänna industrikrisen på 1970-talet.

Tillkomsten av bomullens väg. Under Napoleonkriget utvecklades ett nytt världshandelssystem med utgångspunkt från ett "symbiotiskt" förhållande mellan de nyetablerade bomullsplantagerna i Amerikas sydstater och de mekaniska spinnerierna i Nordengland. Framgången för båda dessa låg dels i att sydstaterna med sin billiga råbomull konkurrerade ut såväl den karibiska som egyptiska bomullen, dels i att de nya mekaniska spinnerierna i Manchester och Leeds kunde spinna garn till mycket låga priser. Följden blev att priset på bomullsgarn sjönk dramatiskt på några få år. Detta skapade i sin tur nya produktionslinjer med axeln Sydstaterna–Nordengland som utgångspunkt.

I Häggådalen samsas äldre f.d. fabriksbyggnader med vitala textilföretag. Ovan Framnäs väveris fabriksbyggnad (1914) som idag delas av diverse företag. Nedan Textile Tube, där textiltrör för infodring av rörledning tillverkas i moderna produktionslokaler.

I Häggådalen var det flera bondeförläggare som såg de möjligheter som det låga priset på bomullsgarn skapade. Genom kontakter med redare i Göteborg, och i vissa fall Varberg, började några köpa upp bomullsgarn som de sedan lämnade ut till väverkor i området. Bomullsvaror sågs under den första fasen som en lyx som hotade den svenska linneproduktionen och som därför var belagd med importförbud vilket gav stor efterfrågan på inhemska bomullsvaror samtidigt som tillverkningskostnaderna var relativt låga.

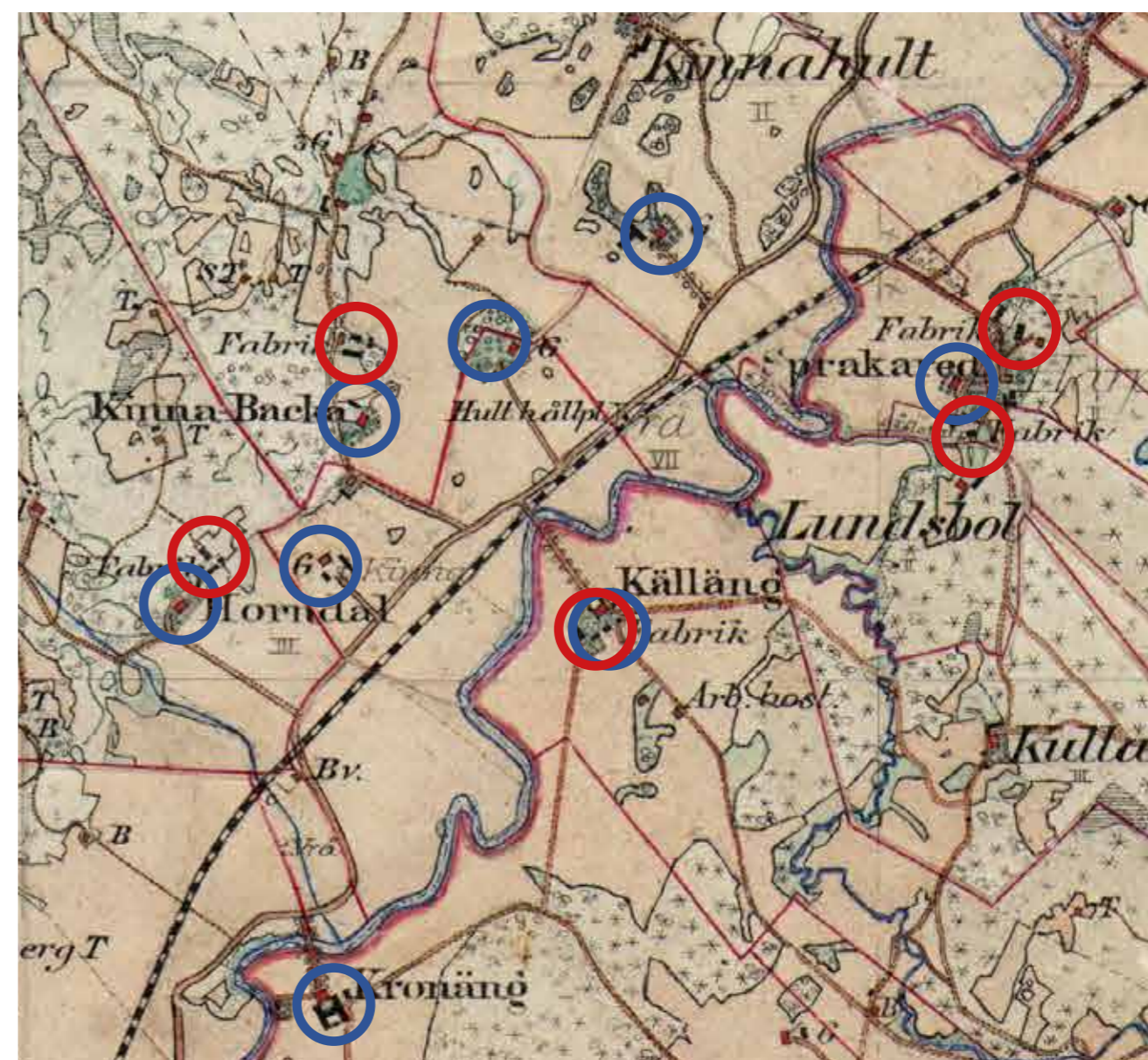
Det var betydligt enklare att skaffa bomullsgarn i stora kvantiteter än ullgarn och lingarn. Produktionsökning var fördelaktig eftersom dåtidens skattesystem inte beskattade sådan produktion. Bondeförläggarna samarbetade dessutom nära med gård-farihandlarna i den norra delen av Häggådalen vilket gav en effektiv distribution och stora vinster. Detta skapade en länk mellan bomullsplockande slavar i sydstaterna och konsumenter i hela Skandinavien. Bondeförläggarna som organiserade och finansierade verksamheten blev den centrala länken i denna "bomullens väg". I skissen på sida 25 visas hur flödet av råvaror och arbete sammanfogades till en väloljad produktions- och distributionsapparat.

1860-talets "bomullshunger" - förlagsindustrins sammanbrott. I samband med det amerikanska inbördeskriget och bomullshungern började en nedgångsperiod för den tidigare så lukrativa förlagsverksamheten och stora områden "avindustrialiserades". I Häggådalen påbörjades dock, först i Fritsla, en omstrukturering där bondeförläggarna lyckades anpassa sig till nya villkor och startade fabriker redan under 1870-talet. Den största fabriken byggdes i Fritsla men de flesta byggdes i Borås. Kinnaförläggarna byggde på hemmaplan och senare, från och med 1880-talet. Många förläggare som inte hade tillräckligt samlat i ladorna eller inte kunde dra ned på sina kostnader, försattes i konkurs. De kapitalstarka bondeförläggarna tog sig igenom hemindustrins kris genom att bygga fabriker. Fabriker som i huvudsak finansierades av bonde-entreprenörerna själva. Kartan till höger visar på ett tydligt sätt att kontinuiteten mellan hem- och fabriksindustri även var geografisk.

Den tekniska utvecklingen av de mekaniska vävstolarna nådde under 1880-talet upp till sådan kvalitet och snabbhet att hemvävnaden inte längre kunde konkurrera. En fabriksvävare kunde samtidigt sköta flera vävstolar vilka var kunde göra 150 inslag per minut, en hemväverska klarade i genomsnitt ca 15 i sin enda vävstol. Trots att förläggarna sänkte vävlönerna blev verksamheterna inte längre vinstgivande och resultatet blev nedläggning eller konkurs för de som inte lyckades övergå till fabriksdrift.

Figur 2. Bomullens väg.

Karta 3. Förläggargårdar och fabriker i Kinnahultsområdet.

Förläggaregårdar ca 1850

Fabriker ca 1890

1930-talets depression. Häggådalen motståndskraft mot kriser bekräftas också av att området endast i begränsad utsträckning drabbades av den globala depressionen under 1930-talet. Bakom detta finns fyra förklaringar. En viktig faktor var att fabriköerna kunde hålla lönekostnaderna låga och flexibla. Detta möjliggjordes dels genom att arbetarna ofta accepterade neddragningar i arbetstiden, dels av att lönerna generellt hölls på en låg nivå. De låga lönerna kunde upprätthållas eftersom hela familjen ofta arbetade i fabriken och dessutom i flera fall, hade biinkomster. På så sätt kunde hushållen klara sig trots att varje person tjänade relativt lite.

En annan bidragande förklaring var att den reformistiska grenen arbetarrörelsen av den ideologiska kampen som följde efter första världskriget. Särskilt efter textilarbetarstrejken 1931, då kommunister och syndikalister rensades ut ur de lokala fackförningarna, kom arbetarkåren att stå mer lojal gentemot arbetsgivarna. Detta skapade förutsättningar för fabriksägarna att ställa om produktionen när efterfrågan ökade. Exempelvis infördes tre-skift vid många fabriker mitt under depressionen. En tredje orsak var att nyföretagandet ökade kraftigt, då många arbetslösa arbetare valde att starta egna företag. En fjärde faktor var att flera företag experimenterade med nya material och lyckades hitta nya marknader. Detta bidrog till att de flesta fabriker kunde hålla en hög produktionstakt under hela 1930-talet.

1970-talets tekokris. Den djupa textil- och industrikrisen under 1970-talet slog hårt mot den svenska textilbranschen. På bara något decennium förlorade tiotusentals textilarbetare sina jobb. Trots den svåra situationen överlevde – och t.o.m. expanderade – vissa textilföretag, varav flera fanns just i Häggådalen.

Vad låg bakom detta? Precis som vid tidigare kriser i dalen var det kombinationen av flexibilitet, innovationskraft och lojala arbetare som gjorde att verksamheterna kunde fortsätta att utvecklas. Genom satsningar på produktutveckling, nya tillverkningsmetoder och anpassning av sortimentet till nya marknader lyckades fabriker behålla en inhemsk produktion. Vissa företag finns kvar endast som varumärken, andra som stora industribyggnader med helt ny verksamhet.

Att många textilföretag klarade sig igenom 1970-talets kris har gjort att textilindustrin idag är mer geografiskt koncentrerad än någonsin. Förutom enstaka orter med en enskild fabrik är det i stort sett bara i Häggådalen och vissa andra delar av Sjuhäradsbygden som en livskraftig svensk textilindustri fortfarande existerar.

Hur framtiden utvecklas i en tid när vi nu befinner oss i tid präglad av omställning och industriella hot är svårt att förutse. Samtidigt finns tecken på att den återindustrialisering som vi ser inom vissa branscher även gäller textilindustrin. Häggådalen är alltså inte bara textilindustrins vagga, den kan också vara en del av dess framtid.

Parti av f.d. Kinnasand. Stora delar av anläggningen tillkom under 1940- och 1950-talen.

Interiörbild från A.J. Borgs väveri (senare Marks Pelle Vävare). Foto från 1972.

Stor- och småskaligt bildar en karaktäristisk blandning i Häggådalen. Ovan: detalj av L.J. Wingqvists appreturbyggnad. Nedan: f.d. Nils Konfektion (foto från 1986). Båda belägna i Fritsla.

Del III. Byggnader och miljöer i Häggådalen: urval och motivering

Ett textilt kulturlandskap

Häggådalen uppvisar ett industrilandskap som i sin helhet kan ses som ett system av händelser där den sammantagna bilden är det centrala. Den oavbrutna textila verksamheten har avkastat lager där varje tidsepok är väl synlig i dalgångens kulturmiljö.

Häggådalens textilfabriker har främst utgjorts av väverier. I området finns dock även exempel på spinnerier, textilfärgerier och -tryckerier, samt trikåfabriker, konfektionsfabriker och tillverkare av teknisk textil. Därutöver har det funnits många företag som idkat grossisthandel med textila varor.

Med några få undantag präglas området av en avsaknad av storskaliga industrier. Det ger ett helt annat industriellt landskap än vid exempelvis typiska bruksorter med en stor och totalt tongivande fabrik. Sjuhäradsbygdens textilindustriella arv – och i högsta grad det i Häggådalen – domineras istället av små och medelstora anläggningar från en flerhundraårig period, vars kulturhistoriska värde alltså främst framgår när de studeras som en helhet.

Denna småskaliga och decentraliserade industrimiljö har gjort att den lokala textilbranschen lättare kunnat anpassa och specialisera produktionen när så varit nödvändigt. Det har också fått till följd att jord- och skogsbruk fortsatt att vara viktiga näringsgrevar vid sidan av textilindustrin.

A. Förläggarepoken, tiden före ca 1870

Förläggargården – bondeentreprenörens bostad. Medan andra protoindustriella regioner i Europa och världen bars upp av urbana stadsköpmän och i vissa fall av adeln utmärker sig Sjuhäradsbygdens vävnadsförläggare av att det var bönder som uppbyggde kapital, producerade och distribuerade varorna. Denna hybridform av bonde-entreprenörer avspeglas på ett påtagligt sätt i det femtiotal förläggargårdar som återfinns i Häggådalen med omnejd. I dessa förläggargårdar går det att läsa av blandningen mellan adlig herrgårdskultur, stadsborgarnas handelsgårdar och rustik bondearkitektur.

Goda exempel på sådana förläggargårdar finns samlade på relativt nära avstånd från varandra i ett stråk i Kinnahultsområdet, från gårdarna Kinna Stommen, Kronäng, Horndal och Kinna Andersgården vidare till Kinna Backa och Källäng, Holtsberg, Hult, Sprakared Gunnarsgård och Harpebol samt upp mot Fritsla de två Salgutse-redsgårdarna och Sprakared Mellangård. Även i Kinna finns förläggargårdar såsom Ännagården, Sanden, Herr Jonsgården, Lilla Sanden och Ytterås, som idag är en del av tätortsmiljön.

I Fritsla finns centralt de välbevarade förläggargårdarna Högen, Hagen, Hansagården, Klockaregården, Bergagården, Andersgården, Fritsla Stommen, och Kronogärde samt Gärdet och Månsagården. Vidare, lite mera perifert, gårdarna Basterås, Finabo och Ramslätt.

Vävarfamiljens bostäder. Under hemindustrins tidevarv var tusentals hushåll engagerade i textilproduktionen och i nästan varje torp och gård dunkade en vävstol. Det fanns således åtskilliga vävarhushåll i området längs Häggåns dalgång, men upptagningsområdet var långt större än så. Till exempel anlidade förläggaren vid Kronäng i Örby socken väverskor från flera andra socknar och platser på ett par mils avstånd. På 1850-talet var exempelvis ca 200 hushåll knutna som hemvävare bara till Kronäng. Man kan anta att de andra större förläggarna i området anlidade minst lika många hemvävare, vilket innebär att lejonparten av den bevarade allmogebebyggelsen från denna tid har varit hem åt en vävarfamilj.

Bara ett fåtal bevarade vävtorp och vävgårdar är kända idag, eftersom ett flertal rivits och byggts bort. Ett är Kalvvik där väverskan Anna Bengtsdotter bodde på 1840-talet. Av många återstår endast stenarna i husgrunden och spisfundamentet djupt in i våra skogar. Arbetet att identifiera dem, genom studier av vävböcker, torp-inventeringar och andra källor, återstår i hög grad och pågår som en del av HIKA-projektet.

Förläggargården Kronäng, uppförd 1842. Bakom syns den äldre mangårdsbyggnadens gavel.

Vävtorpet Kalvvik. Otaliga liknande bostäder som hyst hemvävare står kvar att identifiera.

Förläggarepokens fabriker. Häggådalens första textilfabrik var ett jacquardväveri som uppfördes 1842 nära förläggargården Källäng. Fabriken, eller snarare manufakturen, var en lång träbyggnad i 2½ våningar som även inrymde arbetsbostäder. Den finns dock inte bevarad idag. En något mindre väveribyggnad i trä från samma område är Kinna Backa från 1859 (senare Kinnahults väveri). Den är en av få bevarade väveribyggnader i trä med ursprung i 1800-talet och en unikt bevarad länk i övergången mellan förläggarverksamhet och regelrätt industri i området.

Två vyer från väveriet som uppfördes redan 1859 som Kinna Backa, av förläggaren S.A. Ekelund.

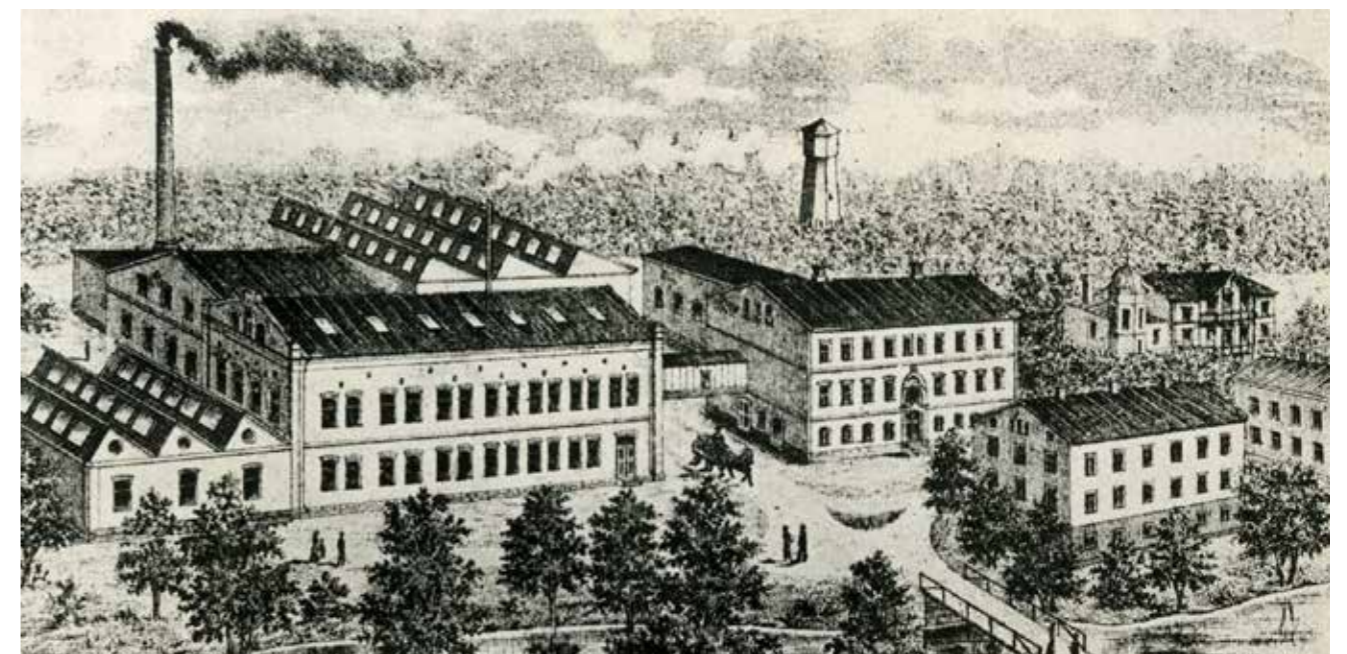
B. Det industriella genombrottet: tiden ca 1870–1920

Den industriella omdaning bryter igenom med full kraft under decennierna efter 1870. Det är under denna tid de större fabriken etableras – fabriker som skulle visa sig få en varaktigt dominerande ställning.

Under denna period byggs järnvägen längs sträckan Varberg–Borås, vilket underlättade transporterna av råvaror liksom att få ut varorna på marknaden. Ångkraften och den tilltagande allmänna elektrifieringen blir nu de viktigaste energikällorna vilket skapar en såväl jämn som effektiv energiförsörjning. Nyetablerade fabriker frigörs därmed från att ligga geografiskt nära vattenfall.

Redan vid sekelskiftet 1900 elektrifieras driften vid flera fabriker i Häggådalen med omnejd. I Häggån byggs vattenkraftverket vid Hjälltorp (1910), och tillkommer därmed under samma period som en rad andra vattenkraftverk i regionen.

Fabriksbyggnader. I tätorten Kinna möts betraktaren av fabriker i en mer stadsliknande miljö, främst kring de båda ännu aktiva fabriken Ludvig Svensson och Almedahls (grundat som Häggådalens Mekaniska Linneväveri) samt i samma område byggnaderna efter Kinnasands Mekaniska Väveri. När de anlades var de dock omgivna av åkermark, vilket illustrerar att de växte fram ur bondeförläggares näringar.

Tecknad vy över Kinnasands/AB Claes Håkansson's anläggning, tidigt 1900-tal.

Häggådalens Mekaniska Linneväveri slog upp portarna 1894 men rörelsen hade sin bakgrund i förläggarverksamhet. Fabriken blev en bit in på 1900-talet en del av den stora koncernen Almedahl-Dalsjöfors, vilket förklarar det nuvarande företagsnamnet. Under de första decennierna skedde en lång rad om- och tillbyggnader av fabrikslokaler. De äldsta bevarade delarna i det stora fabrikskomplexet är tegelbyggnader från 1894 och 1897. Ludvig Svenssons fabrik grundades också ur förläggarverksamhet samt ur en mindre handvävnadsfabrik 1904. Fabrikskomplexet med många årsringar är grupperat kring ett vattentorn och ångcentral med en tidstypisk tegelskorsten.

I Kinnas utkanter och vidare mot Kinnahult finns ytterligare ett stråk av bevarade fabriker med anor från industrins genombrottsskede i Sverige. Mattfabriken Kasthall (grundad 1889) hör till detta skede. Det nuvarande fabrikskomplexet har byggts ut i flera etapper, men dess äldsta delar från 1898 är ännu tydligt avläsbara, likaså vittnar fabriken läge precis invid Häggån om behovet av processvatten.

Några hundra meter nordost om Kasthall låg Marks Textilfabrik, grundad 1912. Fabriken uppfördes i trä i tre våningar och var efter utbyggnader 75 meter lång. Byggnaden brann ner 1972, men två flygelbyggnader finns kvar och ger därmed en idé om anläggningens dimensioner. I närheten uppfördes 1913 också ett beredningsverk för ruggning av trikåvaror – enligt uppgift det första i sitt slag i Sverige – i en mindre fabriksfastighet som idag är garage, och utgör därmed ett exempel på den mer småskaliga textilindustrin.

Fortfarande kring sekelskiftet 1900 uppfördes relativt stora fabriksbyggnader i trä. Ett välbevarat exempel är Pettersson & Tisell, vars lokaler uppfördes i Kinnahult 1908. Den stora träbyggnaden är tongivande, placerad som den är på en höjd i odlingslandskapet (se bild nästa sida).

A.J. Borgs Väveri i Kinnahult startade 1881 som Samuel Svenssons Väfveri och grundade sig på en äldre förläggarrörelse. Fabriken byggdes till i etapper och var i bruk till 1937 då den ersattes av en nybyggd fabrik några hundra meter från den gamla, vilken slukades i en pyromanbrand 1974. Fabriken är ett exempel på industrier som tidigt uppfördes i området men som senare bytts ut mot nya anläggningar på samma plats.

En av dagens livskraftiga textilfabriker i Häggådalens är mattillverkaren Kasthall. Fabriken har sedan vuxit etappvis i flera steg. Fabriken har sedan vuxit etappvis i flera steg.

Pettersson & Tisell i Kinnahult, en välbevarad fabriksbyggnad i trä från 1908.

Ett av de allra största fabrikskomplexen från industrins genombrottsskede, som i sin tur i princip bar upp en hel ort av bruksortskaraktär, var L.J. Wingqvists mekaniska väveri i Fritsla, grundat 1874. Fabriken som drevs av vattenkraft från Häggån började som väveri. På 1890-talet tillkom färgeri och blekeri och 1915 inrättades även spinneri. En vattenkraftstation för elektisk drift anlades 1910. Rörelsen var vid 1900-talets början den största textilfabriken i hela Sjuhäradsbygden och hade kraftig inverkan på hela Fritsla som lokalsamhälle. Vid fabriken grundande var Fritslas folkmängd ca 400 personer och 25 år senare knappt 2 700, varav en tredjedel arbetade på fabriken.

Wingqvists fabrik är idag till betydande delar bevarad och dominerar ett område i Fritslas nordvästra utkanter, inklusive kraftstation och f.d. arbetarbostäder. Bevarade idag är byggnaderna för bomullsspinneri – en byggnad som tillhör de mest tekniskt och arkitektoniskt påkostade industribyggnaderna av betong från tidigt 1900-tal – appretur och färgeri samt ullspinneri och magasinsbyggnader. Väveribyggnaden från 1874 revs efter en brand, likaså har flera magasinsbyggnader, ett sågverk och andra mindre delar av fabrikskomplexet rivits.

Haldens färgeri har sitt ursprung i ett kattunstryckeri från 1861 men specialiserades snart på färgning av bomullsgarn. Anläggningen ligger på ett fördelaktigt läge invid Häggån och nära järnvägen. Nils Halden köpte fabriken 1917. Byggnadskomplexen har utökats och förändrats i flera steg under 1900-talet och de äldsta idag kvarvarande delarna är från 1900-talets tre första decennier.

I Fritsla fanns även en trikåfabrik med byggnader från 1885 respektive 1911, som dock revs i början av 1980-talet. En annan Fritsla-fabrik från perioden är Västgöta Linneväveri, senare Fritsla gardinfabrik, vars bevarade första väveribyggnad inne i Fritsla samhälle uppfördes ca 1890. Verksamheten flyttades till en ny fastighet strax utanför Fritsla ca 1942, även denna byggnad är bevarad (se bild till höger nedan).

L.J. Wingqvists bomullsspinneribyggnad från 1916–1919.

Fabriksbyggnad uppförd för Fritsla Gardinfabrik 1942.

Arbetarbostäder och gemensamma inrättningar. Fabrikörerna byggde arbetarbostäder runt fabrikena som med billiga hyror gjorde det möjligt för arbetarna att med sina låga löner ha någonstans att bo. Genom att arbetsgivaren erbjöd bostad knöts hela arbetarfamiljen till bolaget på ett markant vis och i de fall arbetarbostäderna bildade hela byar eller kvarter, såsom i Fritsla, kan man verkligen tala om ett industrisamhälle.

Eftersom bostäder uppfördes även för (och av) tjänstemän och direktörer kan industrins sociala skillnader även avläsas i bebyggelsemiljön. Så exempelvis vid Harpebo norr om Kinnahult, där den gamla direktörsvillan för A.J. Borgs väveri tornar över såväl fabrik som omgivande arbetarbostäder och jordbrukslandskap. Den pampiga 17-rumsvillan byggdes i etapper på delar av en äldre gård. I närheten finns ett par andra större bostadshus, sannolikt bebodda av högre tjänstemän på fabriken. Runt i närområdet byggdes även arbetarbostäder och egna hem. Ett annat exempel är vid Häggådalens Linneväveri (Almedahls) i Kinna, där flera arbetarbostäder uppfördes mellan 1890- och 1920-talet, liksom tjänstemannabostäder byggdes. Flera av bostäderna finns kvar idag och sätter sin prägel på området runt fabriken.

Fyra exempel på direktörsbostäder, knutna till textilfabriker i Häggådalens.

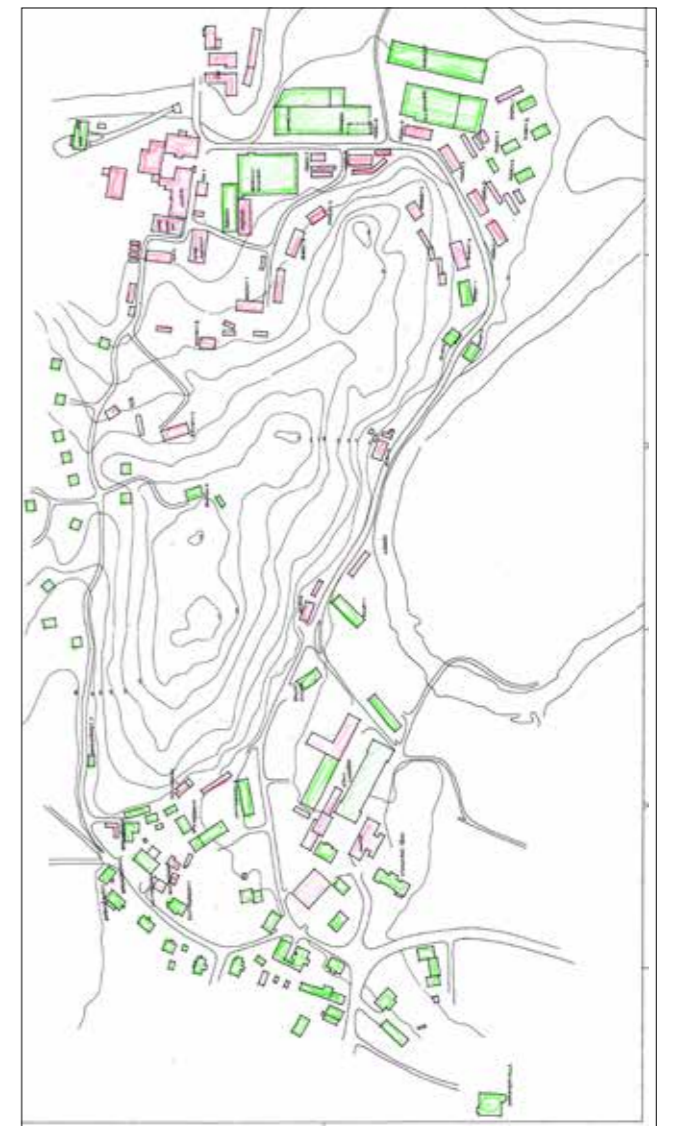

Arbetarbostad från 1907 tillhörande Häggådalens mekaniska linneväveri. Ombyggd 1946.

Fritslas karaktär av brukssamhälle blir tydlig i fråga om arbetsbostäderna. Firma L.J. Wingqvist ägde ett fyrtiotal fastigheter med arbetarbostäder som låg utspridda i fabriken närhet, vilket betyder att man beredde bostad åt uppemot 1 000 personer. Wingqvist ombesörjde även orten med brandkår, badinrättning och andra gemensamma inrättningar. Likaså drev Wingqvist ett omfattande jord- och skogsbruk, avelsverksamhet, sågverk med mera, i linje med den lokala traditionen av att kombinera agrara och industriella näringar.

En stor del av Wingqvists arbetarbostäder revs efter att fabriken lagts ner på 1970-talet, flera finns dock bevarade, både flerbostadshus och villor/egna hem.

Karta 4. Bebyggelse vid L.J. Wingqvists anläggning i Fritsla, inkl. arbetarbostäder m.m. Bevarade byggnader markerade i grönt.

C. 1900-talets högindustriella epok: ca 1930–1970-talet

De än idag kvarvarande äldre fabriksbyggnaderna har huvudsakligen tillkommit under 1900-talet. Faktum är att långt mer än hälften av de bevarade textilfabriksbyggnaderna har uppförts efter andra världskriget, och då främst under 1940- och 1950-talens industriellt expansiva år.

Ludvig Svenssons fabriksanläggning är ett exempel på de många och ofta omfattande om- och tillbyggnader som gjordes vid fabrikerna under den högindustriella epoken, vilket gett fabrikerna en tämligen sammansatt byggnadshistoria. Vid Ludvig Svensson har lager av byggnader tillkommit varje decennium sedan 1900-talets start. Exempelvis byggdes ett nytt färgeri 1943 och en kontorsbyggnad 1945, följda av omfattande utvidgning med en ny väveribyggnad från och med 1950-talet. På 1960-talet och 1970-talet tillkom sedan stora anläggningar för väveri, färgeri, trikså och lager. En fristående kontorsbyggnad blev klar 1972. Liknande successiva utbyggnadsfaser präglar även de stora fabrikskomplexen för Almedahls/Häggådalen och Kinnasand, båda i Kinna. Se även bild av Almedahls anläggning på sid. 21.

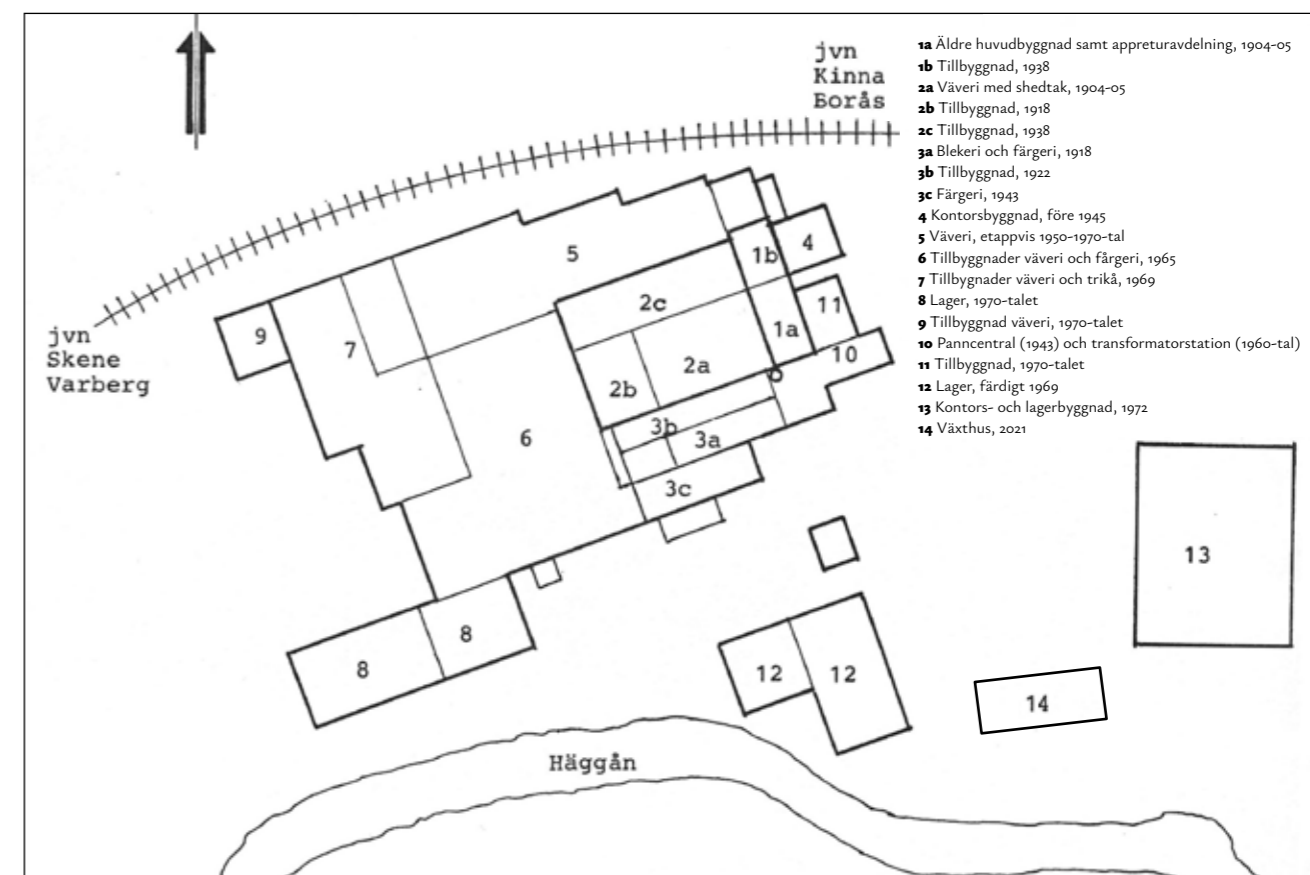
Vid Kasthall skedde en större utbyggnad 1947, när en ny anläggning för väveri och färgeri tillkom vilken kompletterade den äldre fabriksdelen från 1898. Den nya delen uppfördes i tre våningar och med fasader i gult tegel och stora fönsterpartier. Byggnadsdelen är fortfarande dominerande och ger fabriksanläggningen som helhet en prägel av 1940-talets tegelarkitektur, trots senare tillkomna byggnadsdelar (fr.a. kontorsbyggnaden från 1964 som vetter mot vägen). Jämför flygfoto på sida 49.

I Kinnahult ersattes Kinna Backa Linneväveris (senare Kinnahults Väveri) ursprungliga och bevarade fabriksbyggnad 1947 av en byggnad i funktionalistisk stil i gult tegel, såsom vid Kasthalls näraliggande fabrik. Anläggningen ligger precis intill järnvägen och är utmärkande i dalgångens agrara, flacka landskap. Se bild sida 13.

Även äldre byggnader byggdes ut och återanvändes för industriändamål, exempelvis förläggargården Horndal från 1885, som tillbyggdes med lokaler för textiltryckeri på 1960-talet när företaget Farma Textiltryck drev verksamhet där. Två helt olika tidsperioder i den textilindustriella utvecklingen är således representerade i samma fastighet.

Denna byggnad uppfördes 1946 för textilföretaget Mats Fransson AB och huserar idag SVP Textil.

Plan över AB Ludvig Svenssons fabrikskomplex. Decennier av om- och tillbyggnader bildar tydliga årsringar.

Förutom de större fabrikena har det funnits en mångfald av mindre tillverkningsställen, som i skala inte avviker nämnvärt från vanlig bostadsbebyggelse. Dessa verksamheter har kommit och gått och inte satt samma avtryck i bebyggelsemiljön som de stora fabrikskomplexen. Åtskilliga exempel kan ges, såsom i bebyggelsen längs Hedevägen som ligger direkt öst om Almedahls och Kinnasands fabriker i Kinna. Här, mitt bland vanlig villabebyggelse var åtminstone fem väverier och trikåfabriker verksamma under 1900-talets mitt och/eller andra hälft. Denna typ av fabriker står i skarp kontrast mot stora och mer egentliga industribyggnader såsom Almedahls, men likafullt var de en mycket viktig del av det lokala textila näringslivet. I de flesta fall finns byggnaderna kvar idag och brukas som garage, verkstäder, lager och dylikt, eller är ombyggda till bostäder.

Kinnahults trikåfabrik. Ett av otaliga exempel på Häggådalens småskaliga textilfabriker, som idag döljs på villatomter, i gårdshus, garage m.m.

I Fritsla fanns, utöver större fabriker som L.J. Wingqvist och Fritsla Yllefabrik, även några mindre väverier samt ett flertal små konfektionsrörelser vars fabriksbyggnader var anspråkslösa i sin storlek och som idag inlemmas i villabebyggelsen. Dessa småfabriker bildar en viktig länk bakåt till det historiska mönstret av småskalig textil näringsverksamhet. Den enda större konfektionsfabriken var Fritsla Syfabrik, senare Konfektions AB Funk, som var i gång fram till 1970-talet. Under en period huserade även en postorderrörelse i byggnaden. Byggnaden är tämligen välbevarad och utgör idag butiken Fritsla Tyglager.

Mitten av 1900-talet var också en period av omfattande bostadsbyggande. En stor del av bostadsbestånden i Häggådalen har uppförts under perioden, varav en betydande del har varit arbetarbostäder, egnahem på företagets mark eller annan bebyggelse med koppling till textilindustrin.

En av Häggådalens större konfektionsfabriker var Fritsla Syfabrik. Här har sedan flera olika textila verksamheter funnits. Idag Fritsla Tyglager.

D. Tekokris och anpassning: spåren efter de senaste 50 årens textilindustri

Från framför allt 1970-talet och framåt mötte svensk textil- och konfektionsindustri stora motgångar, främst som en effekt av ökad internationell konkurrens. Man talade om en tekokris. I Sjuhäradsbygden, och inte minst i Mark, uppvisades en större ut hållighet som delvis mildrade och senarelade krisen. Vissa delbranscher, såsom trikå-industrin, till och med växte i Mark under 1970- och början av 1980-talet, mitt under rådande kristider. Detta till trots innebar tekokrisen ändå en omfattande omstrukturering och nedmontering av den lokala tillverkningen av textilier och kläder, som fortsatte in på 1990-talet.

Femtioårsperioden sedan 1970-talet har således å ena sidan inneburit att flera tidigare fabriker i Häggådalen lagt ner sin verksamhet, byggts om och fått nya funktioner. Ett mindre antal byggnader har även rivits, t.ex. efter eldsvåda. Å andra sidan finns flera exempel på lokala företag som överlevt den förödande krisen under 1970- och 1980-talen. Medan hela regioner avindustrialiserades utvecklades verksamheten i Häggådalen genom nya nischade produkter som byggde på en förmåga att avläsa såväl nya marknadstrender som att tekniskt lösa problemen med tillverkningen.

Sedan 1970-talet har också det bilburna samhället och kollektivtrafiken skapat nya förutsättningar för industrilokalisering och arbetsmarknadens benägenhet till pendling. Häggådalen är tydligare än förr del av en större industriregion där avstående blivit mindre och där små och stora företag samsas på marknaden. Spåren efter denna moderna del av vår historia – framväxten av det postindustriella samhället – är således synligt på flera vis i Häggådalens kulturmiljö.

En utmärkande fabriksanläggning från 1980-talet är före detta Marks Pelle Vävares anläggning i Kinnahult, placerad som den är i det öppna landskapet. En äldre fabriksdel i betong från 1930-talet kompletterades 1987 med en ny anläggning för väveri, som nästan fördubblade fabriksytan. Tillbyggnaden har råa betongfasader, ett fåtal ljusinsläpp och platt tak. I kontrast till de äldre, arkitektoniskt mer varierade delarna ter sig tillbyggnaden anonym. Som representant för Häggådalens agrarindustriella historia är anläggningen signifikant (se bild till höger).

Bland något mindre fabriker finns flera exempel på tidstypisk industriarkitektur från 1970- och 1980-talen, i form av hallbyggnader och byggnader som byggts ut modulvis. På Sjuhäradsbygdens färgeri i Kinnahult, exempelvis, är de äldsta delarna från 1937, men merparten av anläggningen tillkom 1961–1976 (bild sida 47). En kilometer söderut längs Häggån ligger Job Textile, ett ännu aktivt företag inom teknisk textil som grundades 1963. Företaget expanderade sedan kraftigt med nya byggnader under 1980-talet och senare.

Den stora anläggningen efter Marks Pelle Väware (tidigare A.J. Borg) tornar karaktäristiskt upp i dalens odlingslandskap.

Bostäder och lokalsamhälle. Under 1970-talets krisår revs många arbetarbostäder. I Fritsla, där ett stort bostadsbestånd som ägdes av L.J. Wingqvist blev överflödigt, skedde flera rivningar under 1970- eller 1980-talet (se karta sida 39). En betydande del av Häggådalens tidigare arbetarbostäder för textilarbetare har dock kunnat bevaras, eftersom det funnits ett fortsatt behov av bostäder i takt med att nya arbetsmarknader öppnats upp. Häggådalen har blivit del av en större arbetsmarknad baserad på pendling, exempelvis norrut till Borås.

Många mindre villor och egnahem som byggdes av och för textilarbetare har förändrats genom om- och tillbyggnad för att anpassas till moderna behov, men deras historiska stomme är kvar och ofta kan de ursprungliga dimensionerna skönjas.

En annan sida av industrin omstrukturering det senaste halvsekle är att företagen fokuserat på sin kärnverksamhet och att antingen det offentliga eller privata underentreprenörer tagit över uppgifter som företagen tidigare ansvarat för, t.ex. barnkrubbor, samlingslokaler eller transporter. Därmed har även bebyggelsemiljön förändrats.

I Kinna kan som exempel ges Arvidssons Textil, vars anläggning från 1978 i tidstypisk plåt och betongelement, härbärgerade både produktion (sömnad), kontor och lager för handelsverksamhet. I övrigt huserar Kinna ett stort antal företag inom textil handel och produktion, eller byggnader med sådana anor, som uppförts i moderna industriområden sedan 1970-talet och framåt, exempelvis i Näs industriområde.

Ett exempel från Fritsla på yngre industribyggnader är företaget Cordgarn, vars hallbyggnader är från 1960- och 1980-talen har tidstypiska sluttande pulpettak, plåtfasader och fåtaliga ljusinsläpp, och har kompletterats med magasinsbyggnader av nyare datum. Ett annat Fritsla-exempel är Nytellos yrkeskläders-fabrik vid infarten till tätorten, något hundratal meter från Häggån, som byggdes 1985. Denna hallbyggnad byggdes i rosa och gula betongelement, typiska för tidsperioden, och gränsar åt ena hållet till ett industriområde, och åt andra hållet till det öppna odlingslandskapet.

Relativt få f.d. textilfabriksbyggnader har rivits, trots många nedläggningar. I några fall har dock bränder gjort att byggnader har förlorats exempelvis i Fritsla (L.J. Wingqvists väveribyggnad) och i Kinnahult (Marks Textilfabrik och A.J. Borgs gamla väveri).

Tjänstemannavilla uppförd 1934 av AB Ludvig Svensson samt bostadshus för tjänstemän eller arbetare på Kinnasand perioden 1916-1926. Två av ett flertal exempel.

Sjuhäradsbygdens färgeri har bedrivit verksamhet på platsen sedan 1937.

Nya funktioner och ett levande kulturarv. I takt med att färre svenska textilföretag satsar på egen produktion har istället firmorna som importerar och bedriver handel med textila varor blivit viktigare. Sådana rörelser finns även representerade i Häggådalen med omnejd. Ett större fokus på design och de konstnärliga eller hantverksmässiga aspekterna har också varit en väg framåt för vissa företag. Bland Häggådalens större företag är Kasthalls tillverkning av exklusiva mattor ett sådant exempel.

En viktig del av den moderna eller "postindustriella" eran är att många tidigare textilfabriker fått nya funktioner. Genom att omvandla fabriker till exempelvis kontorslokaler för offentlig verksamhet, sker en resurshushållning och ett bevarande av det byggda kulturarvet. I Häggådalens vidare omland kan nämnas exempelvis Kinnaströms fabrik i Kinna, som huserar kommunal verksamhet, eller Kungsfors fabriker i Skene, som idag är ett centrum för detaljhandel.

En annan ny textilrelaterad näring är turism, kultur och upplevelsenäring kopplad till det lokala textila kulturarvet. Detta ser vi många exempel på i Häggådalen liksom i övriga Sjuhäradsbygden. Det välbevarade fabriksområdet och spinneriet i Rydal, där det idag finns museum, restaurang och andra verksamheter är ett bra lokalt exempel, drygt en halvmil från Häggådalens område. Mer lokalt kan nämnas de förläggargårdar som bedriver bed & breakfast eller som tar emot besökare och turister.

Rydals museum förvaltar det livskraftiga textila kulturarv som finns i Häggådalens närområde.

Mattfabriken Kasthall ligger karaktäristiskt vid Häggån och mitt i odlingslandskapet.

Del IV. Referenser

- Ahlberger, Christer, *Vävarfolket: Hemindustrin i Mark 1790–1850*, Göteborg 1988
- Ahlberger, Christer, *Konsumtionsrevolutionen: Om det moderna konsumtionssamhällets framväxt 1750–1900*, Göteborg 1996
- Andersson Palm, Lennart, *Borås stads historia, Del 1: Stad och omland fram till 1800-talets mitt*, Lund 2005
- Daun, Johannes, *När man sydde kläder på fabrik: svensk konfektionsindustri cirka 1900–1980*, Göteborg 2021
- Daun, Johannes, ”Från stadsprivilegier till jubileumslogotyper: Svensk stadshistoria ur ett Boråsperspektiv”, *Från Borås och de sju häraderna: Fässingen*, vol. 57, 2021
- Daun, Johannes & Ahlberger, Christer, *Bondeherrgårdar: Den nyrika bondeklassens gårdar 1750–1850*, Lund 2018
- Eriksson, Anna-Greta & Nordström, Annalena, *Kulturmiljöprogram Marks kommun*, Länsstyrelsen i Älvsborgs län, Vänersborg, 1991
- Från Borås och de sju häraderna*, årgång 34, Borås 1982
- Ganslandt, Marie, Anders Larson & Trad Wrigglesworth, *Textilindustriinventering, Älvsborgs län. Rapport 1. Marks kommun*, Borås 1988
- Industribyggnader i Borås stad*, Älvsborgs länsmuseum, Borås, 1996
- Industrisamhällets kulturarv*. Betänkande av Delegationen för industrisamhällets kulturarv. SOU 2002:67. Stockholm 2002.
- Isacson, Maths, ”Den högindustriella epoken”, *Daedalus*, vol. 68, 2000
- Isacson, Maths & Magnusson, Lars, *Proto-industrialisation in Scandinavia: Craft skills in the industrial revolution*, Leamington 1987
- Larson, Anders, ”Fabrikssystemet i förläggbygd”, *Bebyggelsehistorisk tidskrift*, vol. 15, 1988
- Larson, Anders, *Textilindustriinventering Älvsborgs län: historik- och analysdel*, remissupplaga Borås 1988
- Olsson, Kent, *En västsvensk industrihistoria: tiden fram till 1950*, Göteborg 2012
- ”Riksintressen för kulturmiljövården – Västra Götalands län (O)”. Riksantikvariemänbetet (www.raa.se)
- Schiller, Eva & Zeilon, Maria, *Förläggargårdar: ett kulturarv från en textil storhetstid*, Kullavik, 2010
- Sterner, Björn, *Textil hemindustri i Sjuhäradsbygden under 1900-talets första hälft*, Stockholm 1973

Bildkällor

Omslag: Foto –	Ola Erikson	Sida 33: Foto –	Arkivbild
Sida 4: Foto –	Ola Erikson	Sida 35: Foto 1 –	Privat
Sida 10: Foto –	Ola Erikson	Sida 35: Foto 2 –	Leif-Åke Åkesson
Sida 12: Foto –	Textilmuseet	Sida 37: Foto 1 –	Textilmuseet
Sida 13: Foto –	Textilmuseet	Sida 37: Foto 2 –	Textilmuseet
Sida 14: Foto –	Ola Erikson	Sida 38: Foto 1 –	VGR Kulturförvaltningen
Sida 16: Foto –	Förläggargårdsför.	Sida 38: Foto 2 –	VGR Kulturförvaltningen
Sida 21: Foto 1 –	Textilmuseet	Sida 38: Foto 3 –	VGR Kulturförvaltningen
Sida 21: Foto 2 –	Textilmuseet	Sida 38: Foto 4 –	VGR Kulturförvaltningen
Sida 23: Foto 1 –	Textilmuseet	Sida 39: Foto 1 –	VGR Kulturförvaltningen
Sida 23: Foto 2 –	Leif-Åke Åkesson	Sida 41: Foto 1 –	Leif-Åke Åkesson
Sida 27: Foto 1 –	Leif-Åke Åkesson	Sida 42: Foto –	Textilmuseet
Sida 27: Foto 2 –	Textilmuseet	Sida 43: Foto –	Textilmuseet
Sida 28: Foto 1 –	Textilmuseet	Sida 45: Foto –	Textilmuseet
Sida 28: Foto 2 –	Textilmuseet	Sida 47: Foto 1 –	VGR Kulturförvaltningen
Sida 31: Foto 1 –	Ola Erikson	Sida 47: Foto 2 –	VGR Kulturförvaltningen
Sida 31: Foto 2 –	Leif-Åke Åkesson	Sida 47: Foto 3 –	Leif-Åke Åkesson
Sida 32: Foto 1 –	Textilmuseet	Sida 48: Foto –	Ola Erikson
Sida 32: Foto 2 –	Textilmuseet	Sida 49: Foto –	Ola Erikson

H Denna rapport utgör ett kunskapsunderlag för det särpräglade textilindustriella kulturarvet längs Häggådalen i Marks kommun. Häggådalen bildar i sin tur ett kärnfullt exempel på det textila arv som präglar en stor del av Sjuhäradsbygden. Rapporten har tagits fram i projektet Häggådalens industriella kulturarv (HIKA), med syfte att belysa områdets universella och enastående värden som kulturarv och som kandidat för nominering till världsarv.

